

Предраг Терзић

УТИЦАЈ СТРАНЕ ЛИБЕРАЛНЕ МИСЛИ НА ПРОГРАМ И ДЕЛОВАЊЕ НАРОДНЕ ЛИБЕРАЛНЕ СТРАНКЕ У XIX ВЕКУ*

Сажетак

Народна либерална странка је страначки програм и на њему заснован начин практичног деловања одредила под утицајем постулата класичних либералних мислилаца, идеја својих либералних претходника у Србији, као и либералних традиција страних земаља у којима су њени лидери студирали. На програмска опредељења и деловање наших либерала утицали су Констан, Бастија, Мил, али и немачки професори првака Либералне странке, Карл Рау, Вилхелм Рошер, Шефле. Ипак, при спровођењу ових либералних принципа од великог значаја био је и начин њиховог прилагођавања средини. У унутрашњој политици либерали су се залагали за ограничени парламентаризам, деловање снажне извршне власти и моћног полицијско-бирокуратског апарата. У погледу спољне слободе припадници Либералне странке су тежили уједињењу у једну државу свих територија које насељава српски народ, а као узор имали су пруски модел уједињења раскомаданих немачких државица. Носилац либералних идеја у Србији није била привредна буржоазија, већ интелигенција запослена у државној служби. У немачким земљама у првој половини XIX века такав вид либерализма добио је назив *Beamterliberalismus* – чиновнички либерализам.

Кључне речи: Народна либерална странка, Либерална странка, српски либерали, Јован Ристић, чиновнички либерализам, Бен-жамен Констан, Џон Стјуарт Мил, Карл Рау, Вилхелм Рошер.

---

* Аутор је као стипендиста Министарства просвете и науке Републике Србије распоређен на пројекту бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, у оквиру кога је и настао овај рад.

Дружина за помагање српске књижевности, која ће се две године касније трансформисати у Народну либералну странку, основана је 17. септембра 1881. године на скупу у Београдској читаоници. Од познатијих либерала Дружини су приступили бивши намесник, министар спољних послова и председник владе Јован Ристић, четири пута министар просвете и „светоандрејски“ либерал Алимпије Васиљевић, бивши министар правде, просвете и председник Скупштине Димитрије Матић, генерал Ранко Алимпић, индустријалац Ђорђе Вајферт, митрополит Михаило и други.¹⁾ Док је приликом оснивања удружења Алимпије Васиљевић изабран за његовог првог председника, променом форме удружења и његовим прерастањем у чврсту и хијерархизовану страначку организацију челно место, неспорни ауторитет али, у годинама које су следиле, и неприкосновену позицију међу либералима стекао је Јован Ристић.

Основана на пређашњим либералним тековинама, али и под измењеним околностима и утицајима који су редефинисали њене полазне теоријске и основе практичног деловања, Народна либерална странка је извршила знатне промене у односу на схватања „светоандрејских“ либерала, али је и у току периода свог учешћа у политичком животу Кнежевине, а потом и Краљевине Србије, новим програмским документима мењала и сопствени однос према важним теоријским и практичним питањима политичког живота.

1. ПРОГРАМСКЕ ОСНОВЕ НАРОДНЕ ЛИБЕРАЛНЕ СТРАНКЕ

Заузимање за либералне принципе Народне либералне странке представљало је континуитет у либералној традицији наследиој на програмска становишта „светоандрејских“ либерала, али је, и више од претходног, нарочито до периода доношења новог Устава 1888. године, значило умеренији и уздржанији став према демократским принципима владања, парламентарној владини и идеји народног суверенитета. „Светоандрејски“ либерали су у теорији, али и практичним настојањима пропагирани идеју народног суверенитета наглашавајући да власт треба да буде само

1) Живан Живановић наводи да су школски другови „или блиски по школовању“ били „прваци“ Либералне странке: Јеврем Грујић, Димитрије Матић, Јован Белимарковић, Јован Илић, Радивоје Милојковић, Милован Јанковић, Стојан Бошковић, Владимир Јовановић, Стојан Вељковић, Алимпије Васиљевић, Јаков Туцаковић, митрополит Михаило, владика Јероним и др. 17.

Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века, књига друга*, Геца Кон, Београд, 1924, стр. 166.

извршитељ народне воље и истицали да законодавство и државну администрацију треба „поправити и дотерати по народном духу“, а да устав, притом, треба да произиђе из „законите воље српског народа“²⁾. Потпуно у складу са класичном либералном традицијом залагали су се за остварење економских и политичких слобода, а нарочито слободе штампе, за политичку одговорност министара, али као национално оријентисана политичка групација истицали су и потребу успостављања добрих односа са словенским и другим „либералним“ народима. Под утицајем просветитељства наглашавали су значај образовања.

Дружина за потпомагање српске књижевности је 1. октобра 1881. године у првом броју свог листа *Српска независност* објавила уводник, који ће бити и званични програмски документ новоустановљене Народне либералне странке све до 1889. године. У њему се као главне тачке могу издвојити:

1. уставни развитак земље, односно остварење унутрашње слободе и отелотворење тежње „за домаћим, друштвеним напретком и благостањем“ и

2. народно ослобођење и уједињење, односно ширење државне територије на целокупни етнички простор који је заузимао српски народ. Либерали истичу да „српском народу мора бити главна брига и непрекидно старање, уједно највиша и најсветија циљ: да раскомадане делове и земље своје на балканском полуострву уједини у природним и етнографским границима, а у облику старе историјске славе и моћи, како на политичком, тако и на црквеном пољу.“³⁾

Програм је у унутрашњој политици подразумевао ограничени парламентаризам, као и деловање снажне извршне власти и моћног полицијско-бирокуратског апарата. Постојала је тежња ка постепеном развијању, а не наглост остварењу, политичких права и слобода и формирању народног представништва из ког би била искључена интелигенција. Као и „светоандрејци“, припадници Либералне странке су велики значај придавали образовању.

У области организације државних органа и државних финансија заговарали су принцип штедње у управљању државним финансијама и истицали потребу за осавремењивањем војске у

2) „Програм светоандрејских либерала“, у зборнику: Василије Крстић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 17-20.

3) „Програм Народно-либералне странке“, у зборнику: Василије Крстић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 124.

сврху главног спољнополитичког циља земље, који је обухватао проширење државне територије на целокупан српски етнички простор. Ако као главни спољнополитички циљ либерала одредимо ослобођење и уједињење српског етничког простора приметићемо велику сличност програмских настојања и практичних предућа две либералне генерације, али ако као предмет нашег изучавања узмемо унутрашње принципе поретка схватићемо да је, крећући се од идеје народног суверенитета оличеног у народној скупштини ка занемаривању улоге скупштине и јачању извршне власти, од широког опсега политичких права и слобода према снажном полицијском и бирократском апарату, програм „светоандресјких“ либерала новим програмским решењем знатно ублажен, али и прилагођен новим друштвено-политичким околностима.

Док су у настојањима да на Светонадрејској скупштини смене кнеза Александра Карађорђевића стари обреновићевци и млади либерали били уједињени у једну нехомогену и поприлично различиту, али, по тренутним интересима и непосредном политичком циљу, једнородну групу, у периоду настанка програма Либералне странке Србија је већ била међународно призната независна држава, са уставом који је промовисао поделу власти, признавао готово опште бирачко право и начелно јемчио слободу штампе. Прихватајући принципе Намесничког устава, Либерална странка је тежила умереним и постепеним реформама које су водиле остварењу либералних принципа. Либералне реформе требало је, према њиховом виђењу, спровести искључиво са врха државне и друштвене структуре, а не кроз процесе деловање маса. У том смислу Драган Симеуновић исправно закључује да је неспорни вођа Либералне странке Јован Ристић био „присталица и креатор умерених реформи које иницира власт, а никада маса.“⁴⁾ Одређење карактера Ристићевих реформи које истиче Љубиша Деспотовић је знатно критичније, и своди се на крилатицу: реформе да, промене не.⁵⁾

Нов програм Народне либералне странке, усвојен 1889. године, донео је одређене промене у програмским одређењима либерала, при чему полако долази до напуштања умерених позиција. „Већ у овом програму осећа се продор радикалнијих идеја, делимично преузетих из оставштине Радикалне странке.“⁶⁾ Према

4) Драган Симеуновић, *Нововековне политичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000, стр. 230.

5) Љубиша Деспотовић, *Српска политичка модерна: Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, STYLOS, Нови Сад, 2008, стр. 95.

6) „Програм Народно-либералне странке“, у зборнику: Василије Крстић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 117.

новом програму, Либерална странка остаје привржена својим претходним опредељењима, али настоји и да прихвати тековине Устава из 1888. године. Тако се либерали залажу за народну сувереност „са уставним и наследним краљем српским“, широк опсег слобода кроз остваривање потпуне слободе штампе и слободе јавних зборована и удруживања, али и залагање за буџетску, законодавну и контролну функцију Народне скупштине. У програму либерала налазе се отелотворени и други модерни либерални принципи, као што су: професионализација државне бирократије, подела власти, судска независност, широка општинска, средња и окружна самоуправа. Слобода у политичком смислу одговара и слободи у привредним кретањима, тако да либерали исказују своје противљење монопољима, конкретно монопољу на дунав и со, али се опредељују и за државну помоћ домаћој производњи, занатима и трговини посредством заштитних царина.

Нов либералан програм је с обзиром на знатно шири опсег права и слобода, повећање надлежности и функција Народне скупштине, широку општинску, средњу и окружну аутономију подразумевао либерални и демократски искорак у односу на претходни, али је, ослањајући се на идеје народног суверенитета, демократије, парламентаризма и принцип уставних гаранција права и слобода, био и знатно ближи идејама „светоандрејских“ либерала.

2. ОБЛАСТИ ИСПОЉАВАЊА СТРАНИХ ЛИБЕРАЛНИХ УТИЦАЈА НА ПРОГРАМ И ДЕЛОВАЊЕ НАРОДНЕ ЛИБЕРАЛНЕ СТРАНКЕ

У формирању свог страначког програма и одређивању партијске политике према кључним државним и националним питањима на наше либерале је важан утицај имала страна либерална мисао.

У циљу одређења врсте и степена утицаја стране либералне мисли на програм и практично деловање Народне либералне странке усредредићемо се на схватање унутрашње организације државе, разумевање спољне слободе, као и значаја које су наши либерали придавали образовању.

2.1. Унутрашња организација власти

Начин схватања идеје народног суверенитета, облика владавине, политичких права и слобода, организације власти, а нарочито структуре парламента и начина избора посланика, истакнути у

програмским документима и практичном деловању Народне либералне странке, били су под утицајем европске либералне мисли, али је у спровођењу ових либералних идеја од великог значаја био и начин њиховог прилагођавања средини. На програмска опредељења и начин учешћа у политичком животу наших либерала утицали су Констан, Бастија, Мил⁷⁾.

Утицај Бенжамена Констана на наше либерале видљив је у заједничком противљењу концепту неограниченог народног суверенитета, давању предностима постепеним реформама на место наглих и револуционарних промена и опредељењу за судску независност. Међутим, док се Констан снажано залагао за остваривање политичких права и слобода, а посебно слободе штампе и економских слобода, либерали су прихватили начелно гарантовање слободе штампе обезбеђено Намесничким уставом али су, на другој страни, утицали да Законом о штампи из 1870. године, донетим по угледу на пруски закон о штампи⁸⁾, њен обим буде знатно сужен. Слободу збора и удруживања и јачање општинске самоуправе либерали прихватају приликом настанка Устава из 1888. године, а оне постају део званичног страначког програма тек годину дана касније.

Док се Констан залагао и за имовинским цензусом ограничено изборно право, Намесничким уставом из 1869. године пасивно изборно право у Србији постало је готово опште. У погледу организације власти Констан је сматрао да парламент треба да буде организован као дводомо тело. Овакво решење заступали су и либерали приликом рада на стварању Намесничког устава, али је одустајући од идеје о дводомом представничком телу уставни одбор као компромисно решење одлучио да кнез именује одређени број тзв. квалификованих посланика из групе људи „који се одликују науком и искуством у народним пословима“. У то време од Констанових дела код нас је преведена књига *Начела политике и о министарској одговорности*.

Милово уздржано становиште према демократији као владавине броја, могућност државне интервенције у области просвете и давања субвенција привреди, али искључиво у сврху подстицања конкуренције, утицало је на програм и начин деловања припадника Либералне странке. Либерална скупштина у којој није било инте-

7) Душан Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835-1914 - четири генерације 'Паризлија'“, *Зборник Матице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад, бр. 56, 1997, стр. 80.

8) Gale Stokes, *Politics as development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, Duke University Press, Durham and London, 1990, стр. 145.

лигенције међу изабраним посланицима такође одговара Миловом виђењу парламента у коме посланици излажу и образлажу народне захтеве, покрећу законске иницијативе и гласају о законским предлозима, али без могућности да их промене. Међутим, његово крајње радикално разумевање слободе по коме је слобода појединца ограничена само слободом других људи није могло да буде примењено у Србији у којој је доминирало море сељачког становништва које би веома лако могло да буде заведено популистичким идејама. Мил је, за разлику од наших либерала, био рестриктиван и у давању права гласа, јер из њега искључује неписмене и оне који примају државну помоћ. Књигу Џона Стјуарта Мила *О слободи* на српски је 1868. године превео будући српски краљ Петар I Карађорђевић, а Милово дело *О представничкој влади* превео је 1876. Владимир Јовановић.

На програмска схватања и начин деловања Либералне странке утицај су имали и либерални професори будућих лидера ове странке. Најзначајнији од њих били су немачки професори Карл Рау, Рошер, Шефле. Професор Карл Рау је био заговорник класичног либералног индивидуализма смитовског типа у економији, а његове идеје су утицале на читаве генерације српских интелектуалаца. Био је професор Димитрију Матићу, а код њега је докторирао Коста Цукић. У свом делу *Државна економија* Цукић истиче да је велики утицај на њега имао Рау, али додаје да је употребљавао и дела Адама Смита, Жан-Батиста Сеја, Лока и других. Вилхелм Рошер је такође утицао на наше либерале, а Рошеров ученик „светоандрејски“ либерал Владимир Јовановић је на српски превео његово најпознатије дело Систем народне привреде (*W. Roscher, System der Volkswirtschaft*), који је издао у две књиге: *Начела народне привреде* (1863) и *Народна економика пољске привреде* (1872).

Значај утицаја немачког либерализма на либерале у Србији огледа се у тенденцији ка смањивању надлежности парламента у корист веће улоге извршне власти. Ако приликом настајања Намесничког устава нису могли да формирају институционална ограничења за смањење улоге „сељачке скупштине“ у виду противтеже горњег дома, либерали су, користећи модел немачких држава, настојали да снажном извршном влашћу и бирократским апаратом смање опсег надлежности и тиме ограниче власт парламента. Као разлика остаје, ипак, то што је изборно право у Србији било знатно шире у односу на немачке земље те је стога и парламент био демократскији, али је зато и више одражавао негативну социјалну структуру са становишта њене пријемчивости за остваривање мо-

дерних либералних процеса. Овај недостатак је делимично отклоњен применом институције „квалификованих“ посланика.

Схватање и спровођење модерних либералних идеја Либералне странке, према томе, није нужно значило само угледање на ток таквих процеса у Енглеској или Француској. „Јован Ристић се слагао са општом линијом тврдње да Србија може да буде политички модерна, али, насупротив либералима као што је Владимир Јовановић, његов модел није била Енглеска или Француска, већ Пруска.“⁹⁾ Као модел унутрашње државне организације који треба опонашати и у Србији Ристићеви либерали су узимали немачке државе, „које су имале уставност, али не и парламентаризам, - и код којих је, и поред Народне скупштине, постојала бирократска влада.“¹⁰⁾ Водећи принцип пруске бирократије биле су реформе, а тек после њих доношење устава и могућност репрезентације свих грађана у парламенту. Пруска је либерализовала економију, али није успела да створи грађанско друштво са уставом и могућношћу свих грађана да буду представљени у законодавном телу. „Политички средо немачког раног либерализма није била слобода од државе, већ слобода у и у односу према држави“.¹¹⁾ Залагали су се за ограничени парламентаризам, слободу штампе, право удруживања, али не и за опште бирачко право.

Слично као и немачке земље и Србија је била далеко од стварања грађанског слоја па су, у складу са немачким обрасцем, одредбама Намесничког устава у организацији власти веће надлежности дате влади и тако је оснажен положај бирократа а смањењем институционалних надлежности парламента и ускраћивањем активног бирачког права интелигенцији, чиновницима и адвокатима скупштина је требало да буде сведена на дом сељачке масе, при чему таква социјална структура није много одударала од њене уставом одређене институционалне улоге. Као коректив таквој парламентарној структури обезбеђено је учешће интелигенције у раду парламента и то у статусу квалификованих, кнежевих посланика.

У економском погледу припадници Либерална странке су заступали физиократски принцип *laissez faire, laissez passer*, али су дозвољавали и учешће државе у поспешивању још увек недовољно развијене привредне производње и тржишне конкуренције.

---

9) Gale Stokes, *исто*, стр. 11.

10) Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига прва*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 131.

11) Gale Stokes, *исто*, стр. 10.

Таква улога државе није нелиберална у смислу давања предности неким учесницима у привредном животу у односу на друге, већ је подстицајна улога државе усмерена управо ка стварању услова за настанак и функционисање тржишног деловања. Претходећи слободној тржишној утакмици она је развојна, али на неки начин и предлиберална, а свој развијени либерализам показује у борби против монополског пословања.

2.2. Разумевање спољне слободе

Започињући своје друштвено и политичко ангажовање још у периоду револуционарних догађаја у Европи 1848. године, прва генерација либерала, окупљена у Уједињеној омладини српској, развила је двоструки однос према националној слободи. Први део процеса тицао се потребе за међународним признањем независности Србије, а други, ништа мање значајан део, подразумевао је тежњу за ослобођењем и уједињењем у јединствену државу делова турског и аустријског царства на којима су живели Срби. Са измењеним правцима територијалног ширења Србије, услед промењених спољнополитичких односа, и са различитим идејама евентуалних ширих словенских и других савеза и конфедерација, заједничко свим либералним погледима на спољну слободу у XIX веку било је истицање потребе за признањем српске државности, ослобођењем и уједињењем са матицом преосталих српских земаља.

Уједињена омладина српска деловала је под утицајем практичних тежњи европских народа исказаних кроз револуционарни покрет који свој врхунац доживљава баш у периоду највећих активности ове либералне групе. Владимир Јовановић је писао и практично радио у правцу националног ослобођења у складу са размишљањима бораца за ослобођење у другим тадашњим европским државама, нарочито Мацинија и Гарибалдија, док су оснивачи Народне либералне странке пред собом, као узор имали пруски модел уједињења раскомаданих немачких државица. Као одговор на неуспелу револуцију из 1848-9. године и нарочито на малонемачки либерализам (*kleindeutsch liberalism*), главни циљ либералних делатника у немачким државама се са унутрашњих реформи преноси на процес националне унификације. Суочени са немогућношћу средње класе да у револуционарном периоду постигне национално уједињење, немачки либерали се опредељују за модел

снажне државе као субјекта који ће остварити сажимање нације у једној држави.¹²⁾

Док су „светоандрејски“ либерали тежили истовремено остварењу идеје народног суверенитета, парламентаризма, политичких права и слобода и ослобођењу и уједињењу, настанком Народне либералне странке захтеви за унутрашњим реформама постају умеренији, а спољнополитички циљ се, макар делимично, остварује. Одлукама Берлинског конгреса Србија је постала независна и суверена држава, а добила је и проширење на нишки, пиротски, топлички и врањски округ. Лидер либерала Јован Ристић, као министар спољних послова Србије, није могао да учествује на самом конгресу, али је разговорима и лобирањем код представника великих сила успео да оствари знатан дипломатски успех. Као резултат настала је независна држава Србија која је представљала камен темељац даље борбе за ослобођење и уједињење српског народа.

У спољној политици либерали се нису водили емотивним разлозима, већ рационално схваћеним националним интересима тако да су били окренути Аустро-Угарској, па Русији, да би на Берлинском конгресу Србија добила подршку Аустро-Угарске којој кнез, а будући краљ Милан, остаје до краја свог живота привржен. Либерална странка, на другој страни, подршку за своја даља настојања у спољној, али и унутрашњој, политици добија од царске Русије.

2.3. Улога образовања

У социјално неиздиференцираној и у нешколованости образовно уједначеној средини није се лако могао издвојити слој грађана истовремено образованих и имућних. Узак слој богатих чинили су неретко слабо образовани или потпуно необразовани људи, а школовани грађани су углавном били пореклом сиромашни, а и у каснијој каријери и животу зависили су од државних примања. Зато је Констанова теза о давању политичких права само богатима била непримерена Србији, а, на другој страни, прерастање сиромашне интелигенције у друштвену и политичку елиту које се код нас догодило било би неприхватљиво Констану који је, наводећи пример Француске револуције, истицао опасност да интелектуалци-невласници могу да заузму екстремне и апстрактне политичке ставове.

---

12) Dieter Langewiesche, *Liberalism in Germany*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2000, стр. 59.

У односу према образовању, схватању значаја образовања за развој појединца, али и за друштвени развитак видљив је утицај просветитељства на све генерације српских либерала у XIX веку. Заједничко за све њих било је скромно социјално порекло. Јеврем Грујић је потицао из сељачке породице, Владимир Јовановић је био син ћурчије из Шапца, а Стојан Бошковић син терзије из Свилајнца. Председник Народне либералне странке Јован Ристић рођен је 1830. или 1831. године у Крагујевцу. Како Слободан Јовановић описује: „Међу нашим политичарима XIX века нема ниједнога који је у већој сиротињи поникао. Наши политичари су били махом синови чиновника, трговаца, сеоских газда. Ристић је био дете варошког пука, одрастао у немаштини и оскудици. То га је од ране младости начинило озбиљним и суморним: он није узимао живот олако, - и, немајући ни од кога потпоре, запињао је сам, свом снагом.“¹³⁾ Будући да су, и поред свог ниског порекла, успели да достигну значајан ниво образовања, али и да искључиво на основу школованости заузму важне друштвене и државне функције, потпуно је разумљиво зашто су наши либерали пренаглашавали значај школовања. Мислили су да као што су се они за неколико година издигли из патријархалне и руралне средине, тако то може учинити и цео српски народ, при чему и Србија може достићи западноевропске земље.¹⁴⁾

На питање да ли држава треба да се меша у образовање, српски либерали, насупрот мишљењу Хумболта и Констанана, а у складу са Миловим настојањима, истичу обавезу државе да поспешује образовање становништва, подиже школе и поправља материјални положај просветних радника. Велики проблем у Србији тог доба било је непостојање адекватне социјалне структуре, која би могла да разуме и прихвати либералне и модерне идеје. Задатак државе није, међутим, био да не мешајући се у процесе у привредне активности и образовање, само као „ноћни чувар“ прати законитост извођења ових процеса, већ је ради постизања укупног напретка земље било неопходно да преузме активну улогу у побољшању образовне структуре и културне развијености становништва.

---

13) Слободан Јовановић, *исто*, стр. 21-22.

14) Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Издавачка књи-
жарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2005, стр. 132-137.

3. СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА ЛИБЕРАЛНЕ СТРАНКЕ

Одласком са власти октобра 1880. године либерална група се више није могла ослањати искључиво на подршку државног чиновништва, а оснивањем Радикалне и Напредне странке њене вође су схватиле нужност оснивања сопствене партијске организације, засноване на програмским документима, али и са чврстом организационом структуром и везама међу чланством.

Место зачетка либералних идеја и социјална подршка либералних странака и покрета везују се за грађанску класу у успону. „У Србији XIX века врше се у исто време два процеса уско један са другим повезана: јачањем капитализма она добија грађанско друштво и у исто време изграђује се као грађанска држава. Процес формирања грађанства ишао је спорије него процес изграђивања државе.“¹⁵⁾ Будући да је грађанска класа у деветнаестовековној Србији била тек у повоју, а да су, као што смо већ поменули, и њени представници неретко били потпуно необразовани, главну базу за преношење либералних идеја су у нашој земљи чинили малобројни припадници, на западним универзитетима школоване, интелигенције. „У земљи као налик Србији, са готово потпуном сељачком структуром, без средње класе, и без интелигенције, држава и црква били су трајни послодавци. Бирократа или свештеник – ово су биле опције за сваког талентованог или довољно истрајног да стекне образовање.“¹⁶⁾ Ипак, уско везани за државу, запослени или у државној администрацији или на државним факултетима, они нису могли да чине слој од државе независне интелигенције. Стога је њихово разумевање либералних принципа везаних за реформе у државној управи и администрацији било повезано са сопственим положајем и могућношћу напретка у оквиру државне бирократије, а њихово схватање привредних слобода, услед недостатка било каквог искуства ван државне службе, било је теоријско, кабинетско и непримерено средини у којој су живели. Могућности спровођења промена чију су неопходност либерали истицали биле су увек ограничаване интересима бирократске класе, којој су њене вође припадале.

Бранко Бешлин такође примећује да у Србији „носилац привредних тежњи није привредна буржоазија него интелигенција запослена у државној служби“, али наводи и да то није јединствен процес који се одигравао искључиво у Србији, већ и карактеристи-

15) Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд, 1983, стр. 161.

16) Gale Stokes, *исто*, стр. 7.

ка других земаља, а да је најприметнији био у немачким земаљама у првој половини XIX века. Ту је такав вид либерализма стекао и назив *Beamterliberalismus* – чиновнички либерализам.¹⁷⁾ Чиновнички либерализам у Пруској и јужнонемачким земаљама може се описати као уређење између енглеског апсолутизма и конституционалног либерализма, а бирократске реформе се могу окарактерисати као „либералне” зато што „либерализују”, у смислу да елиминишу или ограничавају *ständisch* (државне, прим. аут.) и феудалне везе, и спутавају традиционалне посредничке снаге између државе и поданика.¹⁸⁾

И поред тога што су вође Народне либералне странке долазиле из чиновничког слоја, међу виђенијим члановима ове странке било је и много трговаца и богатијих сељака. У сазиву скупштине од 1879. године од 47 либералних посланика 21 је био трговац, а и чланови локалних страначких одбора у Београду и другим местима у Србији били су већином трговци. Пристајање трговаца Либералној странци може се објаснити тиме што се национални програм либерала подударао са интересима трговачког слоја, нарочито крупних извозника, јер је проширење државне територије значило и проширење тржишта, а тиме и повећање могућности трговаца за бољу зараду.¹⁹⁾ Један од најбогатијих трговаца тога доба Хаџи Тома такође је био присталица Либералне странке. Хаџи Тома је био таст Јована Ристића, а зет му је био и други познати члан Либералне странке, Радивоје Милојковић.

Док су обични и сиромашни становници села били привржени идејама радикала, богатији сељаци су листом пристајали уз Либералну странку. Ови сеоски домаћини своју окренутост либералима заснивали су на сличним интересним основама као и трговци. Заштита и увећање материјалних ресурса које су поседовали били су превасходни интерес њиховог политичког ангажовања.

Либерали су подршку добијали и у делу вишег и високог свештенства, а заступник њихових идеја био је и сам митрополит Михаило, који се истицао и као противник аустрофилске политике Милана Обреновића. Окренута у спољној политици ка Русији, у унутрашњој ка династији Обреновића и православној цркви, Народна либерална странка је тежила националном ослобођењу и уједињењу, али и умереним променама у земљи.

---

17) Бранко Бешлин, „Српски либерализам у 19. веку – генезе, идеје, страначке поделе“, *Зборник Матице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад, бр. 67-68, 2003, стр. 74.

18) Dieter Langewiesche, *исто*, стр. 4.

19) Драгослав Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951, стр. 196.

* * *

Тражећи у либералним тековинама елементе који се на најадекватнији начин могу применити у Србији и прилагођавајући их социјалној структури, наши либерали су били под утицајем сличних, али неретко и супротстављених идеја унутар стране либералне мисли. Предвођени Јованом Ристићем либерали су основали прву владу међународно признате независне Кнежевине Србије (октобар 1878. - октобар 1880.), а од оснивања Народне либералне странке на власти су у XIX веку били још само једном и то веома кратко, у периоду од августа 1892. до априла 1893. године, када је владу образовао Јован Авакумовић. Због тога се пре може говорити о либералним схватањима, него о практичном деловању либерала пред крај претпрошлог века. Не треба, међутим, изгубити из вида да су либерална група и будући лидер Либералне странке Јован Ристић, као намесник, битно утицали на доношење и садржај Намесничког устава који је усмеравао политичке и друштвене процесе у Србији све до доношења новог Устава, 1888. године.

Прихватање идеја из више различитих извора створило је својеврстан амалгам либералне мисли и праксе који би вероватно у државама са издиференцираном социјалном структуром био схваћен као нелогичан и недоследан. Идеје које су у теоријама њихових узора биле супротстављене у пракси српског либерализма заједно коегзистирају, прожимају се и стварају либерални поглед на свет прилагођен средини.

Уколико из корпуса идеја Либералне странке издвојимо поједине, може се рећи да због мешања државе у привредни живот либерализам у Србији није био либералан у економском смислу, да није било парламентаризма или да је бирократско-полицијски апарат сузбијао и ограничавао и онако невелика грађанска права и слободе. Иако тачне, овакве констатације произилазе из теоријског схватања либералне идеологије или из упоређивања тадашње Србије са идеално развијеним либералним државама, али да би се разумео либерални и модернизацијски искорак у програму и деловању Народне либералне странке, настао као резултат прилагођавања либералних узора социјалној средини, поређење треба вршити у односу на период пре почетака ових процеса у Србији.

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић, Душан Т, „Француски утицаји у Србији 1835-1914 - четири генерације „Паризлија““, *Зборник Матице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад, бр. 56, 1997.

Бешлин, Бранко: *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2005.

- Бешлин, Бранко, „Српски либерализам у 19. веку – генезе, идеје, страначке поделе“, *Зборник Матице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад, бр. 67-68, 2003.
- Благојевић, Обрен: *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, САНУ, Београд, 1980.
- Valentini, Francesco: *Moderna politička misao*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
- Деспотовић, Љубиша: *Српска политичка модерна: Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, STYLOS, Нови Сад, 2008.
- Живановић, Живан: *Политичка историја Србије у другој половини XIX века, књига друга*, Геца Кон, Београд, 1924.
- Јанковић, Драгослав: *О политичким странкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951.
- Јовановић, Слободан: *Влада Милана Обреновића, књига прва*, Геца Кон, Београд, 1934.
- Langewiesche, Dieter: *Liberalism in Germany*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2000.
- Мил, Џон Стјуарт: *О слободи*, Филип Вишњић, Београд, 1998.
- Перишић, Мирослав: *Либерали и либерализам у Србији 19. века: кратка историја*, Центар за либерална истраживања, Београд, 2004.
- „Програм светонадрејских либерала“, у зборнку: Програми и статuti српских политичких странака до 1918. године (приредили Василије Крестић, Радош Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991.
- „Програм Народно-либералне странке“, у зборнику: Програми и статuti српских политичких странака до 1918. године (приредили Василије Крестић, Радош Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991.
- Симеуновић, Драган: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000.
- Stokes, Gale: *Politics as development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, Duke University Press, Durham and London, 1990.
- Чубриловић, Васа: *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд, 1983.

Predrag Terzic

THE IMPACT OF FOREIGN LIBERAL THOUGHT ON THE PROGRAM AND ACTIVITIES OF THE NATIONAL LIBERAL PARTY IN THE NINETEENTH CENTURY

Resume

The National Liberal Party is a party program. Its practice was determined under the influence of the postulates of classical liberal thinkers and the ideas of its liberal predecessors in Serbia, as well as the liberal traditions of foreign countries in which its leaders have studied. Konstan, Bastiat, Mill, and the German professors of the Liberal Party champions, Karl Rau, Wilhelm Roser, Sefle have all influenced program choices and actions of our liberals. However, during the im-

plementation of these liberal principles the manner in which they were implemented to the environment was of great importance. In domestic politics liberals argued for the limited parliamentary system, acting of the strong executive government and powerful police and bureaucracy system. They wanted gradual development rather than sudden realization of political rights and freedoms.

Taking the economic field into consideration, the members of the Liberal Party represented a physiocratic principle of laissez faire, laissez passer, but they also allowed the participation of the state in promoting still underdeveloped economic production and market competition. Given the existence of underdeveloped social structure, which presented an obstacle in accepting liberal and modern concepts and institutions, our liberals emphasized the obligation of the state to influence the improvement of education of the population, to open new schools and improve the material situation of teachers.

In terms of external freedom, liberals were in favor of the unification of all the territories inhabited by the Serbian people into one state, inspired by the model of the Prussian unification of dismembered German states.

The bearer of liberal ideas in Serbia was not an economic bourgeoisie, but intelligence employed in the civil service. This process didn't happen only in Serbia, it happened in other countries as well. In German countries during the first half of the nineteenth century, this form of liberalism was named beamterliberalismus - bureaucratic liberalism.

Key words: National Liberal Party, Liberal Party, Serbian liberals, Jovan Ristić, bureaucratic liberalism, beamterliberalismus, Benjamin Constant, John Stuart Mill, Karl Rau, Wilhelm Rosher.

---

* Овај рад је примљен 30. априла 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.